

Jansen, Harry, *Triptiek van de tijd. Geschiedenis in drievoud* (Nijmegen: Vantilt, 2010, 536 blz., ISBN 978 94 6004 051 1).

Het gebeurt niet elke dag dat er een Nederlandstalig handboek over geschiedtheorie verschijnt. De laatste hausse was in de jaren tachtig van de twintigste eeuw. In dat decennium verschenen er maar liefst zes op een rij. Dit was duidelijk de vrucht van heftige debatten uit de jaren zestig en zeventig. Daarna is een zekere vermoeidheid ingetreden en werd het terrein goeddeels aan filosofen en cultuurtheoretici overgelaten. Of de verschijning van Harry Jansens *Triptiek van de tijd* er inderdaad een teken van is dat de geschiedfilosofie haar traditionele plaats als centrale denkwijze gaat heroveren, zoals Frank Ankersmit in zijn 'Ten geleide' stelt, waag ik te betwijfelen. Dat zou eigenlijk neerkomen op een terugkeer naar de sterk historiserende negentiende eeuw (14-16). Hoewel Harry Jansen zelf ook nogal traditioneel opent met Huizinga's definitie van geschiedbeoefening als het geven van culturele rekenschap, gaat hij vervolgens meteen over naar een uitgebreide discussie over de hedendaagse historische cultuur. Onze actuele problemen en debatten worden levendig besproken. Jansen gaat daarbij een eigen stellingname niet uit de weg. Het boek sluit daar ook weer mee af; het eindigt met een pleidooi voor een ruime, pluralistische vorm van wereldgeschiedenis.

Tussen dat praktische, cultuurpolitieke begin en eind ligt de kern van het boek. Die bestaat uit een wetenschapsfilosofische verhandeling over een onderdeel van die historische cultuur: de geschiedwetenschap. Het denken over de specifieke aard van historische kennis, de rechtvaardigingen voor uiteenlopende typen van geschiedvorsing en de keuzes voor verschillende genres van geschiedschrijving komen aan de orde. Bij het laatste speelt naast de verwoording ook het tentoonstellen van het verleden een grote rol, samengevat onder de noemer esthetiek. Dat overzicht van de geschiedtheorie is in drieën

opgezet. Het is, zoals de titel van het boek aangeeft, een drieluik geworden, geschiedenis in drievoud. In traditionele termen gesteld gaat het om historisme, structuralisme en narrativisme (29). Jansen noemt dat liever anders. Hij spreekt van politiek-interpreterende, maatschappij-explorerende en cultuur-representerende benaderingen. Aan elk van die drie typen van geschiedbeoefening schrijft hij een eigen domein, werkelijkheidsopvatting, verklaringwijze, tijdsbeleving en vormgeving toe.

Dat – laat ik het maar meteen zeggen – is geen gelukkige greep geweest. Ten eerste is niet duidelijk of deze indeling nu theoretisch-systematisch of historisch-chronologisch is. Deels zijn de drie vormen synchroon: ze bestaan naast elkaar. En, zegt Jansen royaal, ze hebben elk bestaansrecht. Ze volgen elkaar echter ook diachroon op. De structurele geschiedenis is geboren uit onvrede met het historisme en het narrativisme is weer ontstaan uit wantrouwen tegen die twee vormen van geschiedbeschouwing. Nu hebben vele geschiedtheoretische handboeken te kampen met precies datzelfde inhoudelijke en compositorische probleem. Het is erkend lastig om een cultuurhistorische beschrijving van tradities in tijdsvolgorde te combineren met een systematische analyse van de ontwikkelde denkbeelden. Dan moet voor een conceptueel raamwerk gekozen worden om de stof te ordenen. Daar is niets op tegen, sterker, het is een noodzakelijk wetenschappelijk hulpmiddel. Maar hier wordt het model van het driestromenland zo sterk doorgevoerd, dat het in plaats van een wegwijzer een hinderpaal wordt. Weliswaar geeft Jansen zelf keurig aan dat de drie benaderingen ideaaltypen zijn en dat er in de praktijk veel mengvormen voorkomen. Ook besteedt hij apart aandacht aan de historische inbedding van de drie genres in zijn vierde hoofdstuk. Maar daarna voert hij zijn drieslag rigoureuus door.

De werkelijkheidsopvatting, het onderzoeks-object, de methode en de voorstellingswijze worden door Jansen dus telkens als één

samenhangende kolom of zuil gepresenteerd. Zo ziet volgens hem de politiek-interpreterende traditie de werkelijkheid als bepaald door actoren, met intenties die begrepen en beoordeeld kunnen worden en waarvan de betekenis in een diachrone 'mise-en-intrigue' weergegeven wordt. Eenvoudiger gesteld: politieke historici vertellen graag finalistische grote verhalen over de natie. Zij zijn gefixeerd op continuïteit en op grote, zinvolle bedoelingen van individuen, generaties of gemeenschappen. De maatschappij-explorerende benadering, op haar beurt, vat de werkelijkheid op als een samenstel van systemen. Zij gebruikt modellen en theorieën om die werkelijkheid te verklaren. Dat levert objectiverende, synchrone 'mise-en-scènes' op. Anders gezegd: structuralistische historici geven dwarsdoorsneden uit de tijd. Ze letten daarbij scherp op de verschillen tussen die momentopnames; ze zijn gespist op verandering ten gevolge van onpersoonlijke, kwantitatief meetbare krachten. Die afbakening roept toch wel veel vragen op. Geven die sociaal-economische historici dan geen subjectieve interpretaties? Ruimen zij geen plaats in voor (collectieve) intenties en gedrag? Werken zij niet bij uitstek diachroom, met hun fasenleer en ontwikkelingsconcept, door hun *stills* aan elkaar te schakelen tot een bewegende filmvoorstelling? En andersom, gebruiken politiek historici geen structuurgegevens, modellen en objectiveringen?

Het wordt helemaal verwarrend bij de derde poot van het drieluik, het representeren van cultuur. Want deze derde benadering grijpt, anders dan bij de twee andere het geval is, uitsluitend aan op het metahistorische niveau. Het narrativisme houdt historici voor dat ze, ongeacht hun onderwerp of werkwijze, een cultureel product maken. Wie zich dat realiseert, beseft dat historici geen vaste interpretaties of verklaringen leveren, maar metaforische collages in elkaar knutselen. Gewapend met dat inzicht worden de grote verhalen van de politieke en sociaal-economische historici gedeconstrueerd. In de plaats daarvan komen 'dialogen' over 'paradoxen' (242-244). In

dat licht kunnen, denk ik, het postmodernisme en de *linguistic turn* toch beter gezien worden als een intellectuele reactie op de voorgaande tradities van structuralisten en historisten dan als een aparte historiografische stroming met een eigen onderzoeksterrein, methodiek en verslaglegging, zoals in dit boek gebeurt. De eerlijkheid gebiedt te vermelden, dat Jansen de genoemde kwesties wel onder ogen ziet en ze ook eerlijk behandelt. Dat doet hij heel vaak goed, maar dus wel op eenodeloos gecompliceerde wijze. Naar mijn smaak is dus het model van de drieslag de helderheid van het betoog in de weg gaan zitten.

De enorme eruditie die Jansen ten toon spreidt staat evenmin ten dienste van de betooglijn. Is het voor een goed begrip van het structuralisme echt nodig om het gedachtegoed van Marx te herleiden op dat van Spinoza en Epicurus? Is een apart hoofdstuk over Aristoteles nodig, behalve om ons er aan te herinneren dat ook hij drie soorten van kennis onderscheidde? Ook het debat, dat door Jansen nog al eens op de vierkante centimeter wordt gevoerd, maakt het boek er niet toegankelijker op. De auteur kan het niet laten om er op te wijzen dat hij Davidson weer net iets anders interpreteert dan Frank Ankersmit en dat Chris Lorenz een puntje over het hoofd heeft gezien bij het collectivisme. Die fijne onderscheiden zijn leuk voor de connaisseur, maar dat maakt *Triptiek* wel tot een boek voor ingewijden. Zo is het deze lezer vergaan. Het geheugen is opgefrist: o ja, dat speelt in dit debat allemaal een rol. En er is verwondering gewekt: hé, zo kan het ook gezien worden. Maar dat maakt *Triptiek* nog geen geschikt handboek voor studenten, terwijl het daarvoor ongetwijfeld wel is bedoeld.

Belzen, J.A. van, ***Psychologie en het raadsel van de religie. Beschouwingen bij een eeuw godsdienstpsychologie in Nederland*** (Amsterdam: Boom, 2007, 448 blz., ISBN 978 90 8506 466 4).

In 1955 merkte de psycholoog Benjamin J. Kouwer (1921-1968) in zijn inaugurele rede *Gewetensproblemen van de toegepaste psychologie* op, dat psychologen meer en meer de rol van priesters zouden gaan imiteren: 'Nu in de officiële religie dikwijls niet meer voldoende steun en zekerheid gevonden wordt tegenover het dagelijks bestaan, wordt gemakkelijk gegrepen naar quasi-religies.' Praktijkpsychologen, in Kouwers tijd voornamelijk mannelijke therapeuten die persoonlijke en intieme problemen van cliënten aanhoorden, maakten zich schuldig aan onwetenschappelijk gedrag: 'Juist door de levensbeschouwelijke, normatieve achtergrond van de problematiek waarvoor de toegepaste psychologie geplaatst wordt en de onmogelijkheid deze binnen de beperkingen van haar wetenschappelijke competentie te behandelen, ligt de verwording van de psychologische praktijk tot een para-religieuze hulp zeer voor de hand.' Kouwer was in 1955 een visionair: in de decennia na zijn door de toehoorders als zeer boud opgevatte uitspraak over de maatschappelijke rol van de psychologie, ontstonden binnen de praktijkwereld van deze discipline individuele en groepstherapieën, waarin zaken als (quasi-) biechten en vergeving vanzelfsprekende onderdelen waren.

Kouwers naam ontbreekt in de studie *Psychologie en het raadsel van de religie* van multi-wetenschapper J.A. van Belzen (hij promoveerde in de sociale wetenschappen, geschiedenis, wijsbegeerte en godsdienstwetenschappen), maar zijn naam had er zeker niet in misstaan. Van Belzens boek gaat namelijk kortweg over de vraag hoe de *academische* psychologie in Nederland vanaf het begin van de twintigste eeuw het verschijnsel religie heeft onderzocht.

Minutieus plaatst Van Belzen de Nederlandse godsdienstpsychologie in een breed internationaal

perspectief. Inmiddels klassieke studies als *The Psychology of Religion* (1899) van E.D. Starbuck, *The Varieties of Religious Experience* (1902) van William James en *Völkerpsychologie* (1905/1920) van Wilhelm Wundt worden regelmatig opgevoerd. De twee grondvesters van de Nederlandse godsdienstpsychologie zijn de theologen H.T. de Graaf (1875-1930) en Herman Bavinck (1854-1921). De Graaf, een jonge, vrijzinnig protestants-christelijke predikant, schreef in 1905 voor het tijdschrift *Teekenen des tijds* het artikel 'Over godsdienstpsychologie'. De oudere, reeds gevestigde Bavinck, hoogleraar dogmatiek aan de door Abraham Kuiper gestichte Vrije Universiteit te Amsterdam, publiceerde als KNAW-lid in 1909 zijn lezing *Psychologie der religie*. Er was geen groter verschil denkbaar. De Graaf zag vele mogelijkheden en begroette de godsdienstpsychologie met een hartelijk welkom. De orthodoxe, sceptische Bavinck daarentegen uitte wetenschappelijke en theologische bezwaren. En beiden baseerden zich op dezelfde buitenlandse studies. Decennialang laveerde de Nederlandse godsdienstpsychologie tussen de uitersten van De Graaf en Bavinck.

Met gevoel voor detail, sfeertekeningen en een ontzagwekkende kennis van zaken ontrafelt Van Belzen de overvolle landkaart van de Nederlandse godsdienstpsychologie, waarop talloze protestants-christelijke en rooms-katholieke wetenschappers en een verdwaalde literator hun sporen hebben achtergelaten. Zo komen we te weten dat de invloedrijke pater jezuit Jac. van Ginneken, hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, William James' studie *The Varieties of Religious Experience* in 1908 een 'verboden en gevaarlijk boek voor leken' vond (205). Van Belzen maakt ruim baan voor psychiater H.C. Rümke (1893-1967), auteur van *Karakter en aanleg in verband met het ongeloof* (1939). Deze studie zou het meest klassieke werk uit de Nederlandstalige psychologie worden, aldus Van Belzen. Waarom? Omdat door dit boekje de gestagneerde groei van de godsdienstpsychologie